

Klaudyna Szewczyk
Uniwersytet Jagielloński

Forma typograficzna *Biblii Brzeskiej* na tle druków szesnastowiecznych

Nie jest obojętny ani format, ani gatunek papieru, wielkość czcionek, typ okładki oraz karty tytułowe, tak jak i wzajemny stosunek do siebie poszczególnych składników. Próbując określić recepcję książki jako całości, trzeba najpierw zdefiniować rolę spełnianą w tym procesie przez najdrobniejsze elementy. I nie jest tu ważne czy chodzi o książkę współczesną, czy dawną, bo problem cały czas pozostaje ten sam¹.

Osiągnięcia sztuki typograficznej XVI w. na długi czas stały się inspiracją dla wielu pokoleń impresorów. Stopień doskonałości technicznej i artystycznej drukowanych w tym okresie dzieł był na tyle wysoki, że uznano je za wzór harmonii i piękna. Szczególną rolę w rozwoju „czarnej sztuki” odegrały dzieła pomnikowe, wśród których ważniejszą pozycję zajmuje *Biblia Brzeska*. Znaczenie tej edycji to nie tylko oryginalność wynikająca z prekursorskiej metody translatorskiej, uwspółcześnienia języka biblijnego i oparcia się na nowych wersjach tekstu, ale także reprezentatywność struktury estetycznej. Dociekania na temat edytorskich decyzji podjętych w brzeskiej drukarni, a urzeczywistnionych na kartach *Biblii Radziwiłłowskiej*, pokazują wyjątkowość i odmienność tego wydania w kontekście renesansowej sztuki książki.

Drukarnia, w której w 1563 r. wydano *Biblię Brzeską*, powstała trzydzieści lat wcześniej (1533 r.) z inicjatywy Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Jej pierwszym kierownikiem został krakowski drukarz Bernard Wojewódka. Po jego śmierci oficynę zamknięto, a jej wyposażenie sprzedano Maciejowi Wirzbięcie. Działalność jednostki wznowiono dopiero w 1558 r., wtedy to Radziwiłł powierzył kierownictwo Stanisławowi Murmeliuszowi, który odnowił tłocznnię brzeską, wyposażył ją w nowe pisma i zakupił większą ilość papieru. Następcą Murmeliusza był Cyprian Bazylik, ten jednak swoim sygnetem posługiwał się dopiero od 1569 r. Drukarnia funkcjonowała

¹ M. Komza, *Zdobione karty tytułowe. Wprowadzenie do typologii na przykładzie siedemnastowiecznej książki gdańskiej*, „Studia o Książce” 1978, t. 8, s. 51.

Stworze =
nie Swiata.

Prwsze Księgi Mojżeszowe

które zowią też w łacini Grecum Genesis / a
po polsku / Początkiem albo Rodzajem.

Wyprawie
nie Miesc co
trudniejszych w
1. Księgach Mo-
jżeszowych.

Argument tych Ksiąg.

KAP. I.

Pierwsza ta Księ-
ga ma w sobie
trudności nie ma-
ją / A przetoż mie-
dzi sydy zakazano
było aby iey nikt
nie czytał / ani
wykładał / przed
tym niż mu trzy-
dzieści lat było.

Cypierwsze Księgi zamykają w sobie początek y przyczyny rzeczy wszyst-
kich: A osobliwie stworzenie człowieka / takim był od początku / y wypadek iego / y na-
prawy / y iako z jednego wstępy sa zrodzeni / a dla ich złościwych występku Bóg ie-
potopił / wiaływszy ośm z ktorych potomstwa napelniona jest wszystka ziemia. Potym
wypisnie żywocy / sprawy / y nabożeństwa / y pokolenia patriarchow swiatych / ktorzy
byli niż jest dan zakon: Błogosławieństwa / obietnice / y przymierza Pańskie ktore z nimi wesz-
li / y iako z iednego Chanaan weszli do Egiptu. Tiekterzy te Księgi nazwali Księgami sprawiedli-
wych. A wśakoż to dziś maia od nas / y od przodkow naszych / iż ie nazywamy Genesis / dla zro-
dzenia y stworzenia rzeczy wszystkich / od ktorego Mojses naprzod poczyna.

Alpitulát.

1. Stworzenie Niebá y Ziemi. 11. y
20. y rzeczy tych ktore w nich sa. 3. y 14. O
swiatłości tój. 20. y o człowieku. 28. Kto-
remu wstętko jest podano. 22. y. 28. Pan 8.
Bóg błogosławi sprawam swym. 31. Kto-
rych dofońez: t w sześciu dniach.

Saprzod^astwo^o
rzył Bóg^c Niebo
y Ziemi. A Ziemia była nie-
kształtowa y pro-
sta / y były ciemno-
ści nad przepaściami: A duch Boży
przenaszal sie nad wodami.

2. Tedy rzekł Bóg / i Niech będzie
swiatłość / y zstała sie swiatłość.
3. A pobaczył Bóg że swiatłość by-
ła dobra / rozdzielił tedy swiatłość
od ciemności.

4. A przyzwał Bóg swiatłość /
dniem / a ciemności nocą: Tedy stał
sie wieczor / y zaranek dnia pierwsze-
go.

5. Potym rzekł Bóg / Niech będzie
rozpostrzenie między wodami / a
ziemią / a rozcz stworzona na oká mgłynie 30
kac miata / gdyby mocá Boga zachowana nie była.
6. y zstała sie swiatłość / Ta swiatłość w wolej Bożej była po-
kój / a tuż za ciemnościami następowala / ku wstawie dnia y no-
cy / a to aż do ciwartego dnia / w ktory pan Bóg Słońce uczynił /
aby spolu zmięszaniem y z gwiazdami rezy swiętości było światem.

7. Niech dzieli wody od wod.
8. Uczynił tedy Bóg ono rozpo-
strzenie / y rozdzielił wody / co były
pod rozpostrzeniem / od onych ktore
były nad rozpostrzeniem: y stało sie
tak.

9. Tedy Bóg ono rozpostrzenie na-
zwał Niebem: A tak sie stał wieczor
y zaranek dnia wtorego.

10. Potym rzekł Bóg / Niech sie
zbiora wody ktore sa pod niebem na
jedno miejsce / aby sie okazało mie-
jsce suche: y tak sie stało.

11. A przyzwał Bóg ono suche mie-
jsce Ziemią / a ono zebranie wód Mo-
rze: y widział bog iż to było dobre.

12. Rzekł tedy Bóg: Niech zrodzi zie-
mia ziele wydawające nasienie: y
drzewo rodzące owoc podające
wedle rodzaju swego / ktoreby mia-
ło nasienie swe w sobie na ziemi: y
tak sie stało.

13. Zrodzila tedy ziemia ziele wyda-
jące nasienie wedle rodzaju swe-
go / y drzewo owoc podające / ktore
w sobie ma nasienie swoje wedle ro-
daju swego: y widział Bóg że to
było dobre.

14. Tedy Bóg przyzwał / a rozpo-
strzenie / a rozcz stworzona na oká mgłynie 30
kac miata / gdyby mocá Boga zachowana nie była.
15. y zstała sie swiatłość / Ta swiatłość w wolej Bożej była po-
kój / a tuż za ciemnościami następowala / ku wstawie dnia y no-
cy / a to aż do ciwartego dnia / w ktory pan Bóg Słońce uczynił /
aby spolu zmięszaniem y z gwiazdami rezy swiętości było światem.

16. Tedy Bóg przyzwał / a rozpo-
strzenie / a rozcz stworzona na oká mgłynie 30
kac miata / gdyby mocá Boga zachowana nie była.
17. y zstała sie swiatłość / Ta swiatłość w wolej Bożej była po-
kój / a tuż za ciemnościami następowala / ku wstawie dnia y no-
cy / a to aż do ciwartego dnia / w ktory pan Bóg Słońce uczynił /
aby spolu zmięszaniem y z gwiazdami rezy swiętości było światem.

^a Naprzod)
To jest przed wstę-
ciem / albo pierwo-
m niż co było.

^b Stworzył)
To jest z niczego
uczynił.

^c Niebo)
Niebo / Ziemia /
Przepaści / Wody /
tu na tym miejscu
za iedną y za iedną
2. Ta sie rzecz roz-
miesza / to jest / za
mieszana / gruba / a
nie kształtowa
materia ktora był
Bóg stworzył / a po-
tym słowem swem
rozprószył.

^d Przenaszal sie)
Albo rufal sie z
miejscá na mie-
jsce / to jest zádier-
żawał a zachowy-
wał one pomiesza-
ną materya / gdyż
to być niemogło / aby sie ktora rzecz stworzona na oká mgłynie 30
kac miata / gdyby mocá Boga zachowana nie była.

^e Zstała sie swiatłość)
Zstała sie swiatłość / Ta swiatłość w wolej Bożej była po-
kój / a tuż za ciemnościami następowala / ku wstawie dnia y no-
cy / a to aż do ciwartego dnia / w ktory pan Bóg Słońce uczynił /
aby spolu zmięszaniem y z gwiazdami rezy swiętości było światem.

^f Tedy zstał sie
wieczor / y zaran-
ek.

^g Tedy zstał sie
wieczor / y zaran-
ek.

^h Tedy zstał sie
wieczor / y zaran-
ek.

ⁱ Tedy zstał sie
wieczor / y zaran-
ek.

^j Tedy zstał sie
wieczor / y zaran-
ek.

^k Tedy zstał sie
wieczor / y zaran-
ek.

^l Tedy zstał sie
wieczor / y zaran-
ek.

w Brześciu do 1570 r.² Liczne przekształcenia oficyny oraz braki w dokumentacji utrudniają jednoznaczne określenie nazwiska typografa, pod którego opieką wydano *Biblię Brzeską*. Pierwotnie badacze wskazywali Bernarda Wojewódkę (Lelewel, Jocher, Estreicher), jednak, jak zauważył Witold Benedyktowicz, data śmierci tego drukarza zaprzecza tym przypuszczeniom. Najprawdopodobniej skład *Biblii Brzeskiej* nadzorował Cyprian Bazylik, pod którego opieką nie tylko ukazało się wiele wartościowych publikacji, ale który również był znakomitym tłumaczem (efektem jego pracy jako translatora jest słynne *O poprawie Rzeczypospolitej* Andrzeja Frycza Modrzewskiego).

Druk *Biblii Brzeskiej* wiąże się z etapem wzmożonego ruchu wydawniczo-drukarskiego trwającego od połowy XVI w., będącego przede wszystkim odpowiedzią na coraz głośniejsze hasła reformacyjne. Literatura polemiczna napędzała rynek edytorski – w oficynach krakowskich książki innowiercze pojawiały się np. u Andrysowicza, Szarffenberga, Wirzbięty. Jednak, gdy kontrreformacja przybrała na sile, publikację dzieł różnowierczych przejęły nowo powstałe drukarnie, tworzone poza kręgiem najważniejszych ośrodków wydawniczych, którym patronowali wpływowi możnowładcy. „Do ważniejszych ośrodków polskiego drukarstwa różnowierczego należały Pińczów, Nieśwież, Łosk i Brześć. Również poza granicami ówczesnej Polski istniały drukarnie, pracujące dla potrzeb książki polskiej. Były to drukarnie śląskie i pruskie; w drukarniach tych, głównie w królewieckich, odbijano wiele dzieł z zakresu polskiej literatury ewangelickiej”³. Radziwiłłowie byli protektorami prasy kalwińskiej, której centrum stał się Brześć Litewski. Tłumaczono tu pisma różnowiercze, składano i drukowano pieśni kościelne oraz katechizmy. Zwykle nakład nie przekraczał 500 egzemplarzy, jedynie podręczniki szkolne i książki popularne wydawane były w liczbie ok. 1000 sztuk. Najprawdopodobniej nakład *Biblii Brzeskiej* nie odbiegał od tradycyjnej ilości egzemplarzy innych dzieł drukowanych w tym okresie i liczył ok. 300 egzemplarzy⁴.

² Warto wspomnieć, że w 1566 r. w brzeskiej oficynie opublikowano przedruk czterech *Ewangelii i Dziejów Apostolskich* z komentarzem T. Falconiusa. Zob. R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, Wrocław 2003, s. 232.

³ W. Benedyktowicz, *Z dziejów Biblii Brzeskiej. W 400. rocznicę jej wydania*, „Pielgrzym Polski” 1963, nr 6, s. 83.

⁴ Kwestię tę warto uzupełnić o badania Ireny Kwileckiej, której udało się wykazać, że powszechnie powtarzana historia o spaleniu przez Mikołaja Sierotkę większości nakładu *Biblii Brzeskiej* nie może być prawdą. Uważa ona za możliwe, że zniszczeniu uległa niewielka część tego wydania, ale „w rzeczywistości [...] w porównaniu z innymi staropolskimi wydaniem *Biblii* edycja brzeska może poszczycić się rekordową wręcz – jak na tak cenny starodruk – liczbą około stu egzemplarzy, rozproszonych po świecie, w bibliotekach publicznych w kraju i za granicą, nie licząc zbiorów prywatnych, do których dostęp jest utrudniony”, co świadczy, że większa część nakładu przetrwała. Zob. I. Kwilecka, *Biblia brzeska jej dzieje i znaczenie*, „Nauka” 2006, nr 3, s. 119. Na przestrzeni ostatnich kilku lat różne instytucje podjęły decyzję o digitalizacji egzemplarzy *Biblii Brzeskiej* zachowanych w ich zbiorach. Zgodnie

Biblia Brzeska stała się najbardziej reprezentatywnym dziełem brzeskiej oficyny. Zarówno nowatorski sposób tłumaczenia, jak i kształt typograficzny tej edycji przyczyniły się do jej popularności w tamtym okresie, a także zainteresowania nią badaczy współczesnych. Jak stwierdził Tadeusz Grabowiecki, „wspaniała strona typograficzna była chwałą brzeskich pras Krakowianina Wojewódki”⁵. Ten wizualny aspekt był w istocie jednym z ważniejszych elementów sytuujących *Biblię Brzeską* wśród dzieł w pełni wartościowych, a przez to chętnie widzianych w domowych bibliotekach.

Biblia Brzeska wydana została w formacie folio⁶ i składa się z dwóch części. *Stary Testament* liczy 13 kart nienumerowanych (obejmujących m.in. dedykację, przedmowę, spis, tablicę) i 579 kart liczbowanych (od *Księgi Rodzaju* do *Malachiasza*, dołączone zostały tu również apokryfy – *3 Księga Ezdrasza*, *2 Księgi Machabejskie*). Drugą część zawierającą *Nowy Testament* oraz obszerny rejestr (*Rzeczy i miejsc czelniejszych Starożytności i Nowego Testamentu porządne zebranie*) opatrzone oddzielną kartą tytułową, a także osobną numeracją, mieści się ona na 143 kartach liczbowanych i siedmiu nieliczbowanych). Analizując kształt typograficzny *Biblii Brzeskiej*, warto zacząć od opisu układu tekstu jako mniejszej jednostki składowej, później dopiero przechodząc do deskrypcji układu strony, materiału zdobniczego i ostatecznie samej ramy wydawniczej.

Łączenie i funkcja pism w druku – za których pomocą kształtowano tekst w obrębie akapitu – zawsze miały istotny wpływ na odbiór dzieła. Nie

z informacją podaną przez Federację Bibliotek Cyfrowych udostępnionych zostało sześć egzemplarzy. W Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej znajduje się wariant A *Biblii Radziwiłłowskiej* należący do Biblioteki Kórnickiej, w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej udostępnione zostały trzy egzemplarze (dwa warianty A i jeden wariant nieokreślony) ze zbiorów specjalnych Ossolineum, w Małopolskiej Bibliotece Cyfrowej znajduje się egzemplarz ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, a w Podkarpackiej Bibliotece Cyfrowej udostępniony został egzemplarz należący do Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Rzeszowie.

⁵ T. Grabowski, *Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce (1550–1560)*, Kraków 1906.

⁶ Warto w tym miejscu zauważyć, że chociaż format książki (255 na 401 mm) oraz jego waga (ok. 5 kg) świadczyły przeciw poręczności tego dzieła (zarzut ten zresztą pojawiał się na synodach antytrynitarskich), to jednak z całą pewnością przygotowane zostało ono do powszechnej lektury. Jak szczegółowo opisuje Irena Kwilecka, „*Biblia Brzeska* – jak już wspomniałam – budziła w kraju żywe zainteresowanie zarówno wśród jej gorących zwolenników, jak też nieprzejednanych adwersarzy. Świadczą o tym liczne dyskusje na temat tego przekładu, wymiana korespondencji między różnymi wpływowymi osobistościami oraz osobno wydawane pisma polemiczne, jak również uwagi i komentarze zapisywane na obszernych marginesach tej wielkiej Księgi, o której jej zagorzały przeciwnik arianin Szymon Budny pisał z przekąsem, iż z powodu objętości i ciężaru nie da się jej z sobą nosić ani nawet wozić. Wbrew jednak wszelkim przeciwnościom, *Biblia Brzeska* służyła z wielkim powodzeniem polskim kalwinistom. Ale i nie tylko. Istnieją dowody, że czytali ją również katolicy, jakkolwiek przez Kościół katolicki *Biblia* ta uważana była za przekład heretycki i obłożona klątwą. Radzono sobie w ten sposób, że usuwano z niej kartę tytułową, radziwiłłowską dedykację i wstępy, a czasem też ostatnią kartę z kolofonem, pozostawiając to, co najważniejsze – tekst Pisma Świętego”. Zob. I. Kwilecka, *Biblia brzeska*, dz. cyt., s. 119.

można pominąć tego zagadnienia w przypadku *Biblii Brzeskiej* wyróżnianej za gładkość i jasność treści, gdyż ten charakter potwierdzała również sama strona wizualna. *Biblia Brzeska* została złożona jasną gotycką czcionką o zróżnicowanej wielkości – pismem mniejszym tekstowym i większym nagłówkowym⁷. Oprócz tych dwóch podstawowych stopni można wskazać także dodatkowe pismo nagłówkowe i marginesowe⁸. Pod tym względem omawiana edycja nie odbiega od logiki reguł stosowanych w szesnastowiecznych drukach, gdzie marginalia, elementy ramy wydawniczej czy komentarz drukowano pismem najmniejszym, a największy stopień używano w tytułach umieszczonych zarówno w tekście, jak i żywej paginie. Dobierając rodzaj czcionek – szczególnie w XVI w. – przestrzegano zasady, według której tekst w językach narodowych składano pismami gotyckimi, postgotyckimi, a tekst w języku łacińskim antykwą lub kursywą. Również w przypadku *Biblii Radziwiłłowskiej* można zauważyć tę zależność. W żywej paginie na stronie recto polskie tytuły poszczególnych ksiąg zostały odbite czcionką gotycką, np. *List do Efezów*, z kolei na stronie verso tytuł w wersji łacińskiej wpisano majuskułą antykwą, np. *AD EPHESIOS*. Tytuły ksiąg w *Biblii Brzeskiej* zostały wydrukowane pismem największym, nagłówki nieprzekraczające jednego wersu wyśrodkowano, z kolei dłuższe wyrównywano obustronnie na szerokość kolumny, przy czym pierwszy wers drukowano stopniem największym, zmniejszając go później sukcesywnie w kolejnych liniach. Pojawia się tu również skład *cul-de-lampe* – coraz krótsze wersy wyśrodkowywano, tworząc kompozycję zwężającą się ku dołowi, przyjmującą kształt trapezoidalny.

Powracając do tematu ułożenia tekstu i związanego z nim układu strony, należy zaznaczyć, że pełna zadrukowana strona *Biblii Radziwiłłowskiej* liczy 58 wierszy. Kolumna o wymiarach 330 x 160 mm, w przypadku tekstu głównego, została podzielona na dwa łamy o wymiarach 330 x 75 mm (odstęp między łamami wynosi 10 mm). W tym miejscu warto dodać, że podział na łamy jest ściśle podporządkowany funkcjonalności tekstu, i tak na przykład elementy ramy wydawniczej, czyli przedmowa i dedykacja, zajmują całą kolumnę, podczas gdy tekst rejestru podzielono aż na trzy łamy. Właściwa przestrzeń optyczna została zapewniona dzięki odpowiednio szerokim marginesom (wymiary – wewnętrzny: 60 mm, zewnętrzny: 47 mm, górny: 20 mm, dolny: 35 mm) oraz wcięciom akapitowym, każdy werset zaczyna się od nowej linii. Należy tutaj zwrócić uwagę również na numerację wersetów, która nie była jeszcze w tym okresie kwestią oczywistą. *Biblia Brzeska* zainicjowała tę praktykę na gruncie polskim, wzorując się na francuskiej *Biblii* Roberta Estienne'a z 1553 r. W dziele liczby porządkowe zostały umieszczone z lewej strony łamu. Potwierdzenie celowości

⁷ Należy zauważyć, że w różnych egzemplarzach *Biblii Brzeskiej* występują drobne różnice w składzie niektórych kart. Zob. W. Benedyktowicz, dz. cyt., s. 85.

⁸ Szczegółową tabelę pism zastosowanych w *Biblii Brzeskiej* i jej przedrukach przedstawił w swojej pracy Rajmund Pietkiewicz. Zob. tenże, dz. cyt., s. 248.

działania twórców *Biblii Radziwiłłowskiej* dbających o wizualny odbiór dzieła odnaleźć można w tekście przedmowy: „K temu wszytki księgi dla tego są wierszmi rozdzielone, aby w zagęszczonym piśmie tym, co czytać będą wzrok się nie wątlił, owszem w piśmie przestronnym, aby mógł być niejako wolniejszym, a iżby też czytelnicy czego by im była potrzeba tym łatwiej sobie znaleźć mogli”⁹. W przedmowie znajduje się również nawiązanie do decyzji podjętych w związku z rozmieszczeniem, a przede wszystkim objaśnieniem ksiąg i rozdziałów:

A przetoż, żeby się ich chwalebnej chuci dosyć stać mogło, a iżby tym snadniej ku prawdziwemu poznaniu Bożemu przychodzili, i tym go słuszniej chwalić mogli, tedychmy im oto niejaka pomoc i drogę ukazali, aby w tym swym niedostatku niejako mogli być poratowani, i dla tegoż nad własne a jasne przełożenie samego tekstu Bibliiej, ileśmy jedno mogli pilniechmy się starali, jakoby ku prawemu wszytkich rzeczy zrozumieniu nic nie ubyło, i tak zechmy naprzód w każdych księgach kładli Argumenta, które w sobie rzecz wszytkie która się tam w nich toczy krótko zamykają, gdzie też tam ukazujemy koniec i cel, ku któremu się ony rzeczy ciągną, a także i przed każdą Kapitułą argumenta wedle wierszów, z pewną ich liczbą króciuchno zebrane, co naosobniejsze miejsca w nich ukazując¹⁰.

Zgodnie z tym, o czym czytamy w *Przedmowie*, każdą z ksiąg *Starego Testamentu* poprzedzono wstępem o zróżnicowanej długości opatrzonym tytułem *Argument*. Zawiera on podstawowe informacje dotyczące treści rozdziału, a jego zadaniem jest wprowadzenie czytelnika w tematykę poszczególnych części. *Argument* zwykle zajmuje całą szerokość kolumny (choć niekiedy jego granice pokrywają się z granicami marginaliów), przy czym w przypadku niektórych ksiąg został on odbity pismem mniejszym charakterystycznym dla marginaliów i komentarzy (np. *Księgi Mojżeszowe*), w przypadku innych tym samym stopniem pisma, co tekst główny (np. *Księga Sędziów*). Warto wspomnieć, że pierwszy wers w każdej z wersji wyróżniono dodatkowo pismem większym nagłówkowym. Interesujący jest fakt, że argumentem nie zostały poprzedzone księgi *Nowego Testamentu*, a także apokryfy. Jednak i tu można znaleźć wyjątki, np. *List do Hebrajczyków* poprzedza krótki *Argument*. Z kolei przed apokryfami (zamiast argumentów) na szerokość stronicy większym ozdobnym pismem zostało odbite wprowadzenie pt. *Napominanie ku krześcijańskiemu czytelnikowi*, przedrukowane z francuskiego wydania *Biblii*.

Podobną konsekwencję, jaką zachowano w przypadku argumentów – odbijanych pismem nagłówkowym ozdobnym w centralnej części wersu – możemy zaobserwować również przy tytułach mniejszych jednostek, a mianowicie rozdziałów. Zostały one zatytułowane *Kapituła*, „KApit.”, bądź „KApitu.” (zawsze nagłówek znajduje się w osobnym wersie) i rozpoczynają się od krótkiego streszczenia zawartości wydrukowanego pismem najmniejszym (równym wielkości pisma tekstu komentarza figurującego na marginesach). Tekst główny poszczególnych rozdziałów został odbity w układzie blokowym,

⁹ *Przedmowa*, w: *Biblia Święta*, Brześć 1563, k. 4 nlb-v.

¹⁰ Tamże.

w którym wszystkie wersy akapitu – oprócz ostatniego, często niepełnego – zostały obustronnie wyrównane do szerokości łamu.

Tekstowi głównemu towarzyszą marginalia, które w nielicznych przypadkach są tak obszerne, że otaczają wersety *Pisma Świętego*, naruszając kolumnę. Ze względu na bogactwo komentarzy – zawarto w omawianym dziele wyjaśnienia dotyczące zarówno tłumaczonego tekstu, jak i odniesienia do paralelnych fragmentów – dla ułatwienia pracy z tekstem zostały one odpowiednio oznaczone: „Przy tym przydatki i wykłady pokrajne, dlatego są wedle obiecadła literami naznaczone, aby się z swymi miejscami zgadzały, a dla tego zechmy je też mało wyższej nad tekstem postawili, aby się tym łatwiej wedle litery wykład mógł znaleźć”¹¹. Precyzyjnie więc uwagi do tekstu oznaczono wersalikami: A, B, C, D, itd., a odniesienia symbolami: *, +, //, †, itp.

Jeżeli traktuje się książkę jako pośrednika między autorem i czytelnikiem, to karta tytułowa stanowi niewątpliwie rodzaj pośrednika między książką a jej odbiorcą¹².

Z elementów ramy wydawniczej najwięcej uwagi do tej pory poświęcono karcie tytułowej *Biblii Brzeskiej*¹³, bo chociaż rozwiązania edytorskie zastosowane w przypadku składu rejestru czy tablic zasługują na bliższe omówienie, to jednak drzeworyt zdobiący pierwszą stronę jest bez wątpienia najbardziej reprezentacyjny.

Na początku XVI w., w większości przypadków, na stronach tytułowych znajdował się tytuł odbity z klocka drzeworytowego, przy czym równie często umieszczany był na nich także kolofon. Część kart zawierała tytuł i ilustrację drzeworytową lub tytuł i ozdobną ramkę z sygnetem drukarskim, bądź tytuł i herb, czy też tytuł, autora i sygnet drukarski, istniał też wariant: tytuł, autor i ozdobna ramka drzeworytowa. Dodatkowymi elementami budującymi stronę tytułową były rok wydania, informacja o miejscu druku i imieniu wydawcy¹⁴. Wszystkie te komponenty mogły być zestawiane na różne sposoby. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na istotne zjawisko obecne w szesnastowiecznych drukach, o którym wspomina w swojej pracy doktorskiej Anna Kocot:

Przez pewien czas działania renesansowych wydawców przepelniał *horror vacui*, widoczny w dążeniu do zapełnienia całej powierzchni strony drzeworytem (bordiurami lub ramami) oraz tekstem (rozbudowa tytułu, epigramaty, spisy zawartości dzieła). Walory typograficzne

¹¹ Tamże.

¹² M. Komza, dz. cyt., s. 52.

¹³ Znane są warianty karty tytułowej *Biblii Brzeskiej*, wspomina o nich m.in. Estreicher, a szczegółowo opisuje Rajmund Pietkiewicz: „Występuje ona [*Biblia Brzeska* – przyp. K.Sz.] w trzech wariantach: 1) w ramce tytułowej jest z lewej Adam i Ewa, z prawej *Ukrzyżowanie* (war. A), 2) w ramce tytułowej na górze jest scena z chrztu Jezusa, po lewej *Ukrzyżowanie*, a po prawej Ewa i Adam (war. B – BJ, Cim. 8324), 3) tytuł może też występować bez ramki tytułowej”. Zob. R. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 248. Opis karty tytułowej zawarty w niniejszym artykule dotyczy drzeworytu najbardziej utrwalonego we współczesnej świadomości czytelniczej, czyli wariantu A, przedrukowanego również w serii *Biblia Slavica*.

¹⁴ Tamże, s. 69.

dochodziły do głosu dopiero z czasem, karty tytułowe zyskały więcej światła, zagościły też na nich dobrane ze smakiem i ozdobnie złożone czcionki. (Początkowo koncepcja ozdobnego składu, najczęściej w formie *cul-de-lampe*, przeważała nad logiką tekstu, prowadząc do wielokrotnego dzielenia wyrazów tytułu. Dopiero w późniejszym czasie zaczęto w większym stopniu brać pod uwagę treść przekazu na karcie tytułowej)¹⁵.

Na karcie tytułowej *Biblii Brzeskiej* mimo zastosowania formy *cul-de-lampe* oraz wykorzystania całostronicowego drzeworytu udało się uniknąć przeładowania i uzyskać efekt jasności przekazu. Tytuł i ilustracja drzeworytowa zostały połączone według jednego z klasycznych schematów budowy karty tytułowej, zgodnie z którym cały tekst został umiejscowiony w ramie drzeworytowej jednoelementowej; spośród innych typów konstrukcji strony tytułowej warto wymienić np. typograficzną, którą odnaleźć można między innymi w *Biblii Wujka*.

W *Biblii Brzeskiej* tytuł: *BIBLIA ŚWIĘTA | THO JEST | KSIĘGI STÁREGO I | NOWEGO ZAKONU/ WŁAŚNIE Z | ŻYDOWSKIEGO/ GRECKIEGO/ I | ŁACIŃSKIEGO/ NOWO NÁ | POLSKI JĘZYK Z PIL=| NOŚCIĄ I WIERNIE | WYŁOŻONE* został umieszczony w centrum karty, zgodnie z renesansowym kanonem estetycznym, w którym symetria oznaczała piękno. Tekst, tak jak w większości druków szesnastowiecznych, ułożono wzdłuż osi pionowej: „komponowano zatem tekst niezmiennie wzdłuż osi pionowej w ścisłych granicach geometrycznej figury smukłego prostokąta lub trójkąta”¹⁶. Umieszczenie tytułu miało istotne znaczenie, gdyż dokładnie środek strony uważano za obszar nie tylko najbardziej wyróżniony, ale też najmocniej nacechowany semantycznie.

Pierwszy i trzeci wers tytułu zostały wydrukowane dużym pismem nagłówkowym, pozostałe mniejszym tekstowym. W brzeskim wydaniu *Biblii* użyto pisma gotyckiego, przy czym pismo tytułu nie odbiega kształtem od pisma tekstu głównego, z wyjątkiem wspomnianej różnicy w wielkości stopnia¹⁷. Z szerokiego wachlarza zdobień, jakimi dysponował edytor, na karcie tytułowej możemy odnaleźć tekst tytułu w ozdobnym układzie *cul-de-lampe* oraz wielobarwny druk. Początkowe wersy wyróżniono więc nie tylko poprzez duże pismo nagłówkowe, ale także poprzez odbicie ich na czerwono. Najbardziej dominującym elementem zdobniczym jest wspomniany już drzeworyt. W dawnej praktyce drukarskiej bardzo często wykorzystywano te same drzeworyty w różnego rodzaju dziełach. Jeśli przedstawiały motywy abstrakcyjne, nienawiązujące do tematu konkretnego utworu, nie było przeszkód, żeby zdobiły kilka tytułów. Większy problem stanowiły ilustracje zawierające motywy figuralne, jednak i wtedy wielokrotnie doszukiwano się pierwiastków wspólnych w pozornie oderwanych od siebie pod

¹⁵ A. Kocot, *Kształt typograficzny druków krakowskich – oficyny Floriana Unglera i Macieja Wirzbięty*, Kraków 2011.

¹⁶ M. Juda, dz. cyt., s. 71.

¹⁷ Do interesujących należy fakt, że to właśnie na karcie tytułowej najwcześniej zostało wprowadzone – do druku polskojęzycznego – pismo renesansowe, gdyż to miejsce uznano za najodpowiedniejsze do zaprezentowania innowacyjnych rozwiązań. Zob. M. Juda, dz. cyt., s. 74.

względem treściowym tekstach. W przypadku kompozycji karty tytułowej *Biblii Brzeskiej* możemy wskazać edycję, która posłużyła za wzór – drzeworyt wykonany przez Erharda Altdorfera przedrukowano z *Biblii Lutra* (Lubeka 1533–1534)¹⁸.

Kompozycja tytułowego drzeworytu¹⁹ nawiązuje do sceny średnio-wiecznych misterii. Poszczególne obrazy zostały rozmieszczone pod dekoracyjnym łukiem, zdobionym motywami florystycznymi oraz głowami lwów, który podpira kilkanaście kolumn. Stanowią one rodzaj kotary oddzielającej od siebie odrębne przedstawienia. Motyw dzielenia przestrzeni na strefy za pomocą łuków triumfalnych i kolumn był charakterystyczny dla druków szesnastowiecznych, w *Biblii Radziwiłłowskiej* płaszczyzna została rozdzielona zarówno w poziomie, jak i pionie, przy czym należy zauważyć, że zgodnie z tradycją część najwyższą powiązano z tym, co boskie – odnajdziemy tu symbol Boga i np. alegorię sprawiedliwości. Tymczasem pionową oś drzeworytu stanowi drzewo, którego jedna strona jest obumarła i wyobraża śmierć, druga stanowi jej przeciwieństwo, prezentując bujnie rozwinięte liście – oznakę życia. Lewa część drzeworytu oddzielona od prawej pniem drzewa i tablicą tytułową ukazuje sceny zaczerpnięte ze *Starego Testamentu*, gdyż zwykle „pewnym nawiązaniem, często jakąś aluzją do treści były sylwetki postaci flankujących tytuł [...] w *Biblii* postaci *Starego* i *Nowego Testamentu*”²⁰. Po lewej stronie tablicy tytułowej widać kuszenie Ewy, po prawej scenę ukrzyżowania. Znaczenie tych przedstawień zostało wzmocnione poprzez umieszczenie symboli śmierci i zmartwychwstania. Poniżej Adama i Ewy przechodzących pod drzewem poznania dobra i zła znajduje się sarkofag z widocznym szkieletem ludzkim przywołujący historię skażenia ludzkości grzechem pierwotnym i jego konsekwencjami, z kolei pod krzyżem stoi Baranek z chorągiewką przypominający o zwycięstwie Boga nad śmiercią. Również przestrzeń nad tablicą tytułową dzieli się na dwie części, po prawej stronie znajduje się postać Mojżesza trzymającego tablice zawierające dziesięć przykazań, po lewej postać świętej Dziewicy zastygłej w scenie zwiastowania. W jej stronę leci Duch Święty wyobrażony pod postacią gołębic, symbolizujący dziecko z krzyżem na ramionach znajdujące się za nim.

Równie mocno semantycznie nacechowane są przedstawienia umieszczone w dolnej części drzeworytu. Najbardziej interesująca jest postać Adama siedzącego u stóp drzewa, którego otaczają trzy postaci ze *Starego Testamentu*, wśród nich znajduje się Mojżesz (i najprawdopodobniej Iza-jasz i Eliasz), oraz jedna postać z *Nowego Testamentu* – apostoł (być może Paweł). Naga postać Adama porównywana jest do Herkulesa na rozstajach,

¹⁸ I. Kwilecka, *Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, w: *Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, Ferdinand Schöningh, Paderborn [...] 2001, Biblia Slavica: Ser. 2. Polnische Bibeln: Bd. Teil 1. *Stary Zakon*, Teil 2, s. 1502.

¹⁹ Ten sam drzeworyt zdobi również drugą część *Biblii Brzeskiej* – *Nowy Testament*.

²⁰ M. Komza, dz. cyt., s. 52.

motywem przewodnim tego fragmentu jest walka dobra ze złem. Człowiek może podążyć dwiema alternatywnymi drogami, albo poprzez adorację starotestamentowego miedzianego węża, który niesie uzdrowienie, albo pokładając wiarę w narodziny Chrystusa, który gdy zawisnie na krzyżu, wskrzesi nadzieję życia wiecznego. Również ta scena wzmocniona jest poprzez dodatkowe przedstawienia. Z lewej strony, która konsekwentnie obrazuje śmierć, diabeł pędzi przed sobą grzesznika do piekła, z prawej widoczny jest Chrystus Zmartwychwstały niszczący bramy śmierci. Cały drzeworyt jest alegorią grzechu pierworodnego i zbawienia ludzkości dzięki ofierze Chrystusa. Na zakończenie warto wspomnieć, że tak symetrycznie rozłożone sceny ze *Starego* i *Nowego Testamentu* były charakterystyczne dla różnowierczych wydań *Biblii* i stały się ważną inspiracją dla ilustracji, kładąc nacisk na ścisłą zależność między treścią książki a materiałem graficznym.

Biblia Brzeska wyróżnia się na tle innych druków protestanckich również ze względu na swoją nietypową dla tego rodzaju edycji dekoracyjność. Na uwagę zasługują inicjały zdobione motywami roślinnymi oraz liczne ozdobniki podkreślające wewnętrzny podział druku, występujące też jako elementy wakatowe. Inicjały znajdujące się na początku każdego rozdziału zwykle zajmują powierzchnię wysokości 6–7 linijek tekstów. Francuska *Biblia* Roberta Estienne’a (wraz z jej łacińską wersją, *Biblią* Roberta Stephanusa), pomocna przy dokonywaniu przekładów, inspirująca okazała się również, gdy weźmie się pod uwagę typograficzne składniki wykorzystane później w *Biblii Brzeskiej*, w tym materiał ilustracyjny. W *Pięcioksięgu* umieszczono dwanaście ilustracji mających ściśle dydaktyczny charakter, wraz z obszernym ich opisem. Przedstawiają one między innymi arkę Noego, arkę przymierza, strój arcykapłana: *Arka Noego* (k. 4), *Skrzynia świadectwa* (k. 44v), *Stół chlebow pokładnych* (k. 45), *Lichtarz złoty przybytku Pańskiego* (k. 45v), *Kortyny Cherubiny haftowane* (k. 46), *Nakrycie z kortyn* (k. 46), *Przybytek Pański – Północna strona* (k. 47), *Ołtarz dla palonych ofiar* (k. 47v.), *Sieni Przybytku zgromadzenia opisanie* (k. 75), *Ubiór nawyższego kapłana* (k. 48), *Ołtarz kadzenia* (k. 50), *Wanna miedziana* (k. 50)²¹. Ryciny te mają charakter przede wszystkim naukowy, co odróżnienia je od przedstawień obrazujących historię z *Pisma Świętego* kładącego nacisk na odzwierciedlenie starotestamentowych realiów.

Dla uzupełnienia typograficznego obrazu *Biblii Brzeskiej* należy zwrócić uwagę na ramę wydawniczą tej edycji. Rama utworu, czyli sygnał początku i końca tekstu, a także wyznacznik jego spójności, pełniąca funkcję delimitacyjną, odgradzającą tekst od tego, co tekstem nie jest, w literaturze staropolskiej obejmowała również „wszelkie drobne formy piśmiennictwa, które pojawiały się na początku lub na końcu większych utworów jako samodzielne elementy okalające je (wstępy, dedykacje, motta, zamknięcia itp.)”²².

²¹ W przywoływanej już pracy Rajmund Pietkiewicz umieścił tabelę zawierającą spis ilustracji z uwzględnieniem ich wymiarów. Zob. R. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 248.

²² R. Ocieczek, *Studia o dawnej książce*, Katowice 2002, s. 7.

W przypadku *Biblii Radziwiłłowskiej* obejmuje ona panegiryczny wiersz, dedykację, przedmowę, summe, porządek ksiąg i tablicę – elementy te znajdują się przed tekstem głównym. Na końcu dzieła umieszczono rejestr obejmujący ponad 1400 haseł.

Panegiryczny wiersz wydrukowany został na odwrocie karty tytułowej wraz z herbem Radziwiłłów (Trąby). Dwudziestoczterowersowy utwór nawiązuje do widniejącego nad nim znaku herbowego. Jak opisuje Maria Juda, „innym elementem wypełniającym odwrotną stronę karty tytułowej są stemmata – wiersze heraldyczne uzupełnione graficznym, odbitym z klocka drzeworytowego wyobrażeniem herbu. Wykazują one duże podobieństwo z emblematami i książką emblematyczną łączącą w sobie słowo pisane i obraz”²³. Wielkość rodu Radziwiłłów połączona z pochwałą protektora całej edycji Mikołaja Radziwiłła zwanego Czarnym zawarta została w utworze, którego autorstwo przypisane zostało Cyprianowi Bazylikowi²⁴. Przede wszystkim jego twórca położył nacisk na rozwinięcie motywu trąb, gdyż jak wiadomo, w 1413 r. przodek Radziwiłłów został przyjęty do herbu przez biskupa Mikołaja Trąbę, którego imię stało się nazwiskiem rodowym. „Wiersz nawiązuje do znaku herbowego; autor powiada, że jak w czasach starego zakonu kapłani izraelscy zwoływali głosem trąb lud do »Zboru świętego«, tak obecnie trzy trąby Radziwiłłowskie »trąbią na wszyscy ludzi ięzyka słowieńskiego, Aby się chutniey śpieszyli do Słowa Bożego«”²⁵. Rozliczne tytuły nadane Radziwiłłom zostały potwierdzone przez króla Zygmunta Augusta 25 stycznia 1549 r., a rodzina była jedyną, która w państwie Jagiellonów mogła używać tytułu książęcego bez pochodzenia dynastycznego.

Drzeworyt herbowy przedstawia czarnego orła z rozpostartymi skrzydłami, otwartym dziobem i z wysuniętym językiem z czwórdzielną tarczą sercową, na której w pierwszym polu widać właśnie trzy trąby złączone ustnikami (herb Trąby). W kolejnych polach znajdują się: krzyż, na ocelach podkowy z zaćwieczonymi krzyżami (herb Dąbrowy), dwie ryby umieszczone łbami ku górze (herb Wadwicz) oraz półksiężyc, nad którym wisi gwiazda sześciopromienna (herb Leliwa). Nad tarczą znajdują się trzy hełmy prętowe z klejnotami w koronach, nad nimi góruje orzeł w koronie z rozpostartymi skrzydłami wraz z lwem i gryfem²⁶. Pod wierszem odbito dodatkowo drzeworytowy ozdobnik.

Na ramę wydawniczą *Biblii Brzeskiej* składa się również dedykacja Mikołaja Radziwiłła skierowana do króla Zygmunta Augusta z datą 19 września 1563 r. Jak słusznie zauważył Witold Benedyktowicz, jest to data o kilkanaście dni późniejsza od daty podanej na karcie końcowej

²³ M. Juda, dz. cyt., s. 70.

²⁴ Irena Kwilecka wskazuje, że autorem mógł być również Andrzej Trzecieski.

²⁵ W. Benedyktowicz, dz. cyt., s. 85.

²⁶ S. Górzyński, J. Grala, W. Piwkowski, *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996, s. 46–48.

działa, prawdopodobne jest więc, że skład *Biblii* gotowy był już początkiem września. Bardzo często w XVI w. tekst dedykacji pisano i drukowano z pewnym opóźnieniem w stosunku do całości, w związku z tym takie działanie nie odbiegałoby od praktyki edytorskiej tego okresu. Dedykacja zatytułowana *Najjaśniejszemu Panu/ Panu Zygmuntowi Augustowi/ z Bożej łaski Królowi Polskiemu, Wielkiemu Księżęciu Litewskiemu/ Ruskiemu/ Pruskiemu/ Żmoydzkiemu/ Mazowieckiemu/ Inflanckiemu/ etc. Panu a Dziedzicowi etc. Panu a Panu/ Panu memu miłościwemu etc.* mieści się na trzech stronach i wskazuje na Radziwiłła jako pomysłodawcę przedsięwzięcia oraz jego wydawcę, a równocześnie zwraca uwagę na kwestię wiary. Odwołanie się do mecenatu króla stanowiło ochronę przed ewentualnymi wrogimi atakami. Dedykację wzbogacono ozdobnymi literami SA, czyli inicjałami imion króla z nawiązaniem do dawnego herbu Polski.

Po dedykacji umieszczona została przedmowa zatytułowana *O pożytku Pisma świętego i o wszystkiej sprawie przekładania tych ksiąg, ku krześcijańskiemu czytelnikowi przedmowa*, napisana najprawdopodobniej przez tłumaczy i redaktora. Irena Kwilecka wykazała, że jest ona wolnym tłumaczeniem przedmowy Kalwina z trzeciej edycji francuskiej *Biblii* Roberta Olivétana (Genewa 1546 r.)²⁷. Rama wydawnicza obejmuje również *Summę abo Krótkie opisanie wszystkiego Pisma świętego, to jest Ksiąg Starego i Nowego Testamentu*. W zwięzłym tekście drukowanym najpierw w łacińskiej *Biblii* Roberta Estienne'a, a później przedrukowanym w *Biblii* francuskiej zawarte zostało podsumowanie doktryn wykładanych w *Piśmie Świętym*. Z kolei dla dalszego ułatwienia czytelnikowi pracy z tekstem w *Tablicy ku przeczytaniu Biblii przez cały rok, na polski język przełożonej* zostały zestawione księgi *Pisma Świętego* wraz z kalendarzem. Wydrukowanie tabeli było dodatkowym utrudnieniem dla typografa; pojawia się tu ramka linijna, składana najprawdopodobniej z pojedynczych metalowych linii, którymi otaczano skład poszczególnych łamów. Konsekwencja, uporządkowanie poszczególnych zagadnień i wyznaczenie im konkretnych miejsc wpłynęło na jasność przekazu i sposób odbioru dzieła. Na zakończenie należy wspomnieć o rejestrze umieszczonym na ostatnich ośmiu kartach, a zatytułowanym *Rzeczy i miejsc czelniejszych Starego i Nowego Testamentu porządne zebranie*, który stanowi rodzaj małego biblijnego słownika, alfabetycznie ułożonego i drukowanego w trzech kolumnach.

Analiza organizacji przestrzeni typograficznej *Biblii Brzeskiej* odkrywa złożoność konstrukcji tego przekładu, gdyż model typograficzny omawianego wydania *Pisma Świętego* powieli elementarne założenia co do jego funkcjonalności, ale już na nowych płaszczyznach. Przekład został przystosowany do codziennego użytku, opisane liczne dodatkowe elementy, którymi została wzbogacona *Biblia Brzeska*, uczyniły przekaz jak najbardziej czytelnym i jasnym. Wydanie zostało opatrzone komentarzami,

²⁷ Zob. I. Kwilecka, *Die Brester Bibel...*, s. 1507.

zawiera wprowadzenie do czytania *Pisma Świętego*, a także wprowadzenie do kolejnych ksiąg i części *Biblii* oraz kalendarz do czytań biblijnych na poszczególne dni całego roku, a także, co wydaje się niezmiernie interesujące, rejestr ważniejszych pojęć i wyrażań oraz zwrotów biblijnych. Ponadto w *Biblii Brzeskiej* zdecydowano się na podział rozdziałów na wersety i ich numerację. Odpowiednie umieszczenie tych uzupełniających opracowanie komponentów było dla pracowników drukarni radziwiłłowskiej dużym wyzwaniem, jednak sprostanie tej próbie uczyniło tę edycję nie tylko polecaną publiczności jako pierwszy kompletny narodowy przekład *Pisma Świętego* z oryginału, ale również jako dzieło edytorsko wybitne i typograficznie inspirujące dla innych edycji tego okresu.

Typography of the Brest Bible as Compared with the Sixteenth Century Prints

Summary

The following article is a comprehensive analysis of the physical layout of the Brest Bible in comparison with the typographical standard model dominant in the 16th century. The author of the article explores the idea that the new edition of The Bible, initiated by Mikołaj „Czarny” Radziwiłł, was valued during its time not only as a pioneering translation of the Holy Text but also as a labour-intensive editorial project. The article is an overview of the text format and page layout. The author focuses on the visual significance of the book, especially the ornamental materials used to create it. The paper shows how the Brest Bible stands out in comparison with other contemporary Protestant prints. The author focuses on the unusual layout of the chapters, which are both rich and complex in terms of the organization and the commentary, as well as the extensive publishing frame and ornate decor. The typographical model used in the creation of the Brest Bible amazes contemporary scholars with its eternal functionality and reveals the astonishing complexity of the design.

Key words

Brest Bible, Brest, typography, Mikołaj „Czarny” Radziwiłł, Calvinism, layout, 16th century

Słowa kluczowe

Biblia Brzeska, Brześć, typografia, Mikołaj „Czarny” Radziwiłł, kalwinizm, układ, wiek XVI